

Eleştirel Düşünce ve Farklı Boyutları*

H. Şafak Ural**

Eleştirel düşünce Türkçede iki farklı anlama gelecek şekilde kullanılıyor. İlki bir eylemin adı olarak (critical thinking), ikincisi bir olgunun özelliği olarak (critical thought). İlkine “eleştirel düşünüş”, ikincisine “eleştirel düşünce” demek sanırım bu karşıtlığı önleyebilir¹.

Eleştirel düşünüş, bir yöntem sorunu olarak, eleştirel düşünce ise büyük ölçüde kültürel bir özellik olarak da nitelenebilir. İlkinde bir eğitim ve bireyin becerilerinin sonucu elde edilen bir yeti, somut yöntemler aracılığıyla kazandırılabilen bireyselleştirilmiş bir yetenek/beceri olarak düşünülebilir. Eleştirel düşünceyi ise coğrafi, tarihi, sosyal ve kültürel etkenler aracılığıyla biçimlenen toplumsal özellikler ile ilişkili olarak dikkate almak mümkündür. Eleştirel düşünce ile eleştirel düşünüş arasındaki ilişkinin ve etkileşmenin nasıl olduğu sorusu ister istemez akla gelmektedir. Bu ilişkiyi sanırım (fizikçilerin kullandığı “kritik kütle” kavramından mülhem) “kritik kültürel seviye” gibi bir kavram yardımıyla ele alıp açıklayabiliriz.

Çok iyi bilindiği gibi bazı toplumlarda; eleştiriye kapalı duygusallığı, sorgulamak yerine kabul etmeyi, kurnazlığı da zeka, bilgisizliği ise bir erdem olarak kabul etmek oldukça yaygın bir tutumdur. Böyle bir toplumda bireylerin eleştirel düşünüşe önem vermesi ve eğitilmiş bireylerin kültürel kodlarını etkilemesi açıktır ki çok zordur. Aksine eleştirel düşünüş becerisine sahip bireylerin azınlıkta olduğu bir toplumda ‘kritik kültürel seviye’, toplumsal doğmaların da bekçiliği görevini üstlenecektir.

* Bu yazı Van’da yapılan toplantıya (Bkz. Tanhan, F., (2023) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr. Mantık Derneği, safakural@safakural.com

DOI: 10.32704/9789751751683.2024.0197

¹ Daha geniş açıklama için bkz Ural, Ş.,(2023)

Bireysel bir eylem olarak eleştirel düşünüş; bir görüşe, düşünceye veya davranışa yönelik olabilir. Bir toplumda bu tarz eleştirel düşüncenin -toplumsal bir tavır olarak- yeterli düzeyde olmaması aslında, kültürel bir zayıflıktır. Bu gibi toplumlar çeşitli kışkırtmalara açık haldedirler ve öfke patlamaları da sıradanlaş(tırıl)mıştır. Böylece kolaylıkla kötü amaçlı yönlendirmelere uygun bir ortam oluşur/oluşturulur. Açıktır ki burada, özellikle dikkate alınması gereken husus, dezenformasyon ve onun uzantısı kışkırtmalardır.

Yakın zamanlarda bilindiği gibi pandemi olarak nitelenen bir olay yaşandı. Kovid-19 olarak adlandırılan bu olay aslında düşünce alanında epeydir yaşamaktadır; buna dezenformasyon pandemisi demek yanlış olmayacaktır. II. Dünya savaşı sonrası ortaya çıkan güç savaşları ve yakın çevremizdeki sıcak savaşlar, her ne pahasına olursa olsun haklı olmak, yerine göre her türlü güç aracılığıyla haksız da olursa haklı görünmek bu dezenformasyon olgusunu bir pandemi haline dönüştürmüştür. Bu olgu sayesinde günümüzde bilgi kirliliği, iletişim olanaklarının artmasıyla sosyal medyanın yönlendirici etkisinin ulaştığı karmaşık ve çok boyutlu etki alanı, onun devletler arası bir silah olarak kullanılmasına olanak vermiştir. Bu durumu, alışılmışın çok dışında bir savaş olarak yorumlamak da yanlış olmayacaktır. Bu savaş bilinen silahlarla yapılmamaktadır: bireylerin duygu ve düşünce dünyası birer savaş alanıdır, algı operasyonları da en öldürücü silahtır ve kültürel bozulma can kaybı olmadan hedefe ulaşma demektir. Bu durumlar, “eleştiri” olgusunun bireysel ve toplumsal yönden incelenmesini, hatta bir eğitim konusu yapılmasını gerekli hale getirmek için yeterli gerekçelerdir.

“Eleştiri”, kavram olarak, elemek eyleminden geliyor. “Kritik”le de, seçmek, karar vermek, yargılamak gibi ortak anlamlara sahip. Fakat bu kavramsal açıklamalar bize bir eleştirinin nasıl olması gerektiğini, nesnesinin ne olması gerektiğini ve nasıl bir yöntemle yapılması gerektiğini söylememektedir.

Eleştiriye herhangi bir soru sorma veya sorgulama veya yargılama eyleminden ayırmak gerekir: çünkü eleştiri bir yöntem çerçevesinde yapılmalı ve bir cevabı da beraberinde getirmelidir. Kısaca, her soru bir eleştiri değildir, ama her eleştiri aslında bir soru içerir. Onun herhangi bir sorudan ayrılan tarafı, içinde açık veya örtük bir yorum, niyet, talep, alternatif bir çözüm veya açıklama vs de yer veren bir cevabın bulunmasıdır.

Soru sormak ve doğru soruyu/soruları sorabilmek ayrı bir beceri gerektirir². Ayrıca doğru soruyu/soruları sorabilmek, sorunu doğru ve tam olarak anlamak ve doğru cevap verebilmek için son derece önemlidir. İlginçtir, doğru soru, sadece cevabı değil, eleştirinin kendisini de içerir. Burada öncelikle dikkate alınması gereken nokta, sorulan sorunun kendisinin aynı zamanda yönetime ilişkin bir kabul içermesidir.

Sorgulanan ve aynı zamanda eleştirilen sorun ile ilgili olarak: a) yanlış cevap verildiği ileri sürülebilir, b) kullanılan yöntemin yanlış olduğu ileri sürülebilir, c) yöntemin uygulanmasında yanlış yapıldığı eleştiri konusu olabilir. d) bunların hepsinin (veya benzerlerinin de) cevabın yanlış olmasını etkilemiş olduğu eleştirinin nesnesi olabilir. Eleştiri bu noktadan sonra doğrusunu veya doğru olması beklentisini açık veya örtük bir şekilde içeren çözümü de beraberinde getirmek durumundadır; bir eleştirinin soru sormaktan veya sorgulama yapmaktan ayrılan en önemli tarafı, doğrudan veya dolaylı olarak bir çözüm önerisi getirmek/yol göstermek olabilir/olmalıdır.

Yani kısaca ifade etmek gerekirse, “eleştiri” adı altında yapılacak işlem öncelikle bir yöntem sorunu olarak kabul edilebilir. Yöntem denilince, konusuna göre matematiksel, mantıksal veya geometri ile ilgili olabilir; yani eleştiri, ileri sürülen çözümde formel bir hata ile ilgili olabilir. Özellikle de kullanılan matematik veya geometri ile ilgili bir işlem hatası ya da gramatik bozukluğun getirildiği yanlış bir ifadenin olması eleştiri konusudur. Mantıksal bir hatadan söz edildiğinde, ilgili çıkarım süreçlerini dikkate almak yerinde olacaktır: çünkü mantıksal hata, sorun ile ulaşılan cevap/cevaplar arasında tutarsızlık olduğuna ilişkin bir saptamadır. Dolayısıyla bu saptama aynı zamanda da eleştiri özelliğine sahiptir. Yarı formel olarak nitelendirilebilecek diğer eleştiri ise kullanılan kavramların yanlış yorumuna ilişkin olabilir. Kısaca “eleştiri” kavramı öncelikle bir yöntem sorunu olarak anlaşılabilir. Bu açıdan bakıldığında eleştiri, ilk aşamada doğrudan çözüm önermese de ileri sürülen çözüme (onun yanlışlık veya eksikliğine) ilişkin bir cevap özelliği taşımaktadır.

Eleştirinin bir cevap öngörmesine ilişkin kabulün arkasında, eleştiri işlemini yöntemsel bir özellik taşıdığı/taşıması gerektiği kabulü yatmaktadır.

² Soru sorma tekniği ile ilgili bkz: https://docs.google.com/presentation/d/1IgAN5yV4DxO5gh8I8TeaWjfszaj6SVN3/edit?usp=sharing_eel&rtfpof=true&sd=true

Her türlü görüş, düşünce, fikir, tutum, tercih, kabuller, yorumlar, açıklamalar, varsayımlar, davranışlar, tavırlar sonuçta birer yargı ile dile getirilirler, yani onları bir yargıyla eşleştirebiliriz. İlk bakışta eleştiri konusu bir yargıdır; ama aslında arka planda bu yargıyla eşleşen varsayımlar, inançlar ve değerlerle örülmüş bir kabuller sistemi vardır. Dolayısıyla da bir yargıyı eleştirmek aslında bir cangıl ormanında pusulasız yön bulmak gibidir. Ne var ki elimizde pusula yerine geçebilecek -kullanabileceğimiz- bir araç vardır; bu da mantıktır, matematiktir, geometridir veya yerine göre de dilin gramatik yapısıdır.

Eleştiri konusu görünüşte elbette bir yargıdır; yani bir yargının doğruluğu veya yanlışlığına yöneliktir. Yargıya yönelik bir eleştirinin ise bazı kendine has özellikler taşıması gerekir. Yöntemin bu özellikler arasında ve ön sıralarda olduğu söylenebilir: çünkü eleştiri konusu olan yargının arkasında bir kabuller sistemi bulunmaktadır; ve bu yargı söz konusu kabuller sistemine adete bir giriş kapısıdır. Eleştirinin amacı görünüşte bir yargıdır; fakat aslında bu yargı ile onun ifade ettiği kabuller sisteminin arasında kurulmuş olan ilişkinin (bu ilişki mantıksal, gözlemsel, deneysel, matematiksel veya benzeri bir yolla kurulmuş olabilir) eksikliğini veya yanlışlığını göstermek olabilir. Diğer bir ifadeyle buradaki eleştiri, yanlış bir yöntemin kullanılmış olduğu veya yöntemin yanlış kullanıldığına ilişkin olacaktır. Dolayısıyla da bir yargıya yanlış veya eksik bir yöntem kullanılarak ulaşılmış ise, bu elbette ciddi bir eleştiri konusudur. Bu tür bir eleştirinin tamamlayıcısı, doğru yöntemin ne olduğunu veya yöntemin nerede yanlış kullanıldığını göstermek olabilir. Bu durum aynı zamanda eleştiriye bir sorgulamadan ayıran özelliği de ifade etmektedir.

İkinci önemli eleştiri, eleştirilen yargı veya görüşün dayandığı kabullere/öncüllere yönelik olabilir. Bu noktada eleştiri, açık veya örtük olarak kullanılan öncüllerin tespitini ve doğruluklarının sorgulanmasını kapsayacaktır. Böyle bir durumda eleştiri, eleştirilen öncüllerin yanlışlığını uygun bir yöntemle göstermeye yönelecektir; bu yapıcı bir eleştiridir. Ne var ki bu tarz bir eleştiride eleştiren (eleştirilen de olabilir) kendi kişisel otoritesini kullanmayı tercih edebilir. Böyle bir durumda eleştiriden değil bir yorumdan/değerlendirmeden söz etmek yerinde olacaktır.

Eleştiri üçüncü olarak dil üzerinden yapılabilir. Gerçi bu noktada nesnel olmayan tutumlarla karşılaşmak hayli mümkündür; ne var ki bu durum (yapıcı) eleştirilere engel teşkil etmeyecektir. Bu eleştirinin diğer önemli bir özelliği, dilin gelişimine de katkıda bulunabilmesidir. Dilin gelişimine

yönelik her etkinlik, o toplumda eleştiri kültürünün (ve dolayısıyla eleştirel düşünüşün/critical thinking) gelişimine de bir katkı yapacaktır.

Düşüncenin dil ile olan çok yönlü ilişkisi, doğru kavramların doğru kullanılmasını da kaçınılmaz kılar. Bu sadece bireysel açıdan değil, kültürel gelişim ve sağduyulu bir toplum için de son derece önemlidir. Bu sebeple dilin doğru ve anlaşılır ifadelerle sahip olması ve doğru kavramların kullanılması yönünde yapılacak her eleştiri son derece gerekli hale gelir; ve dilin gelişimine yapılacak her katkı, o toplumda aynı zamanda düşüncenin gelişimi açısından da büyük önem taşıyacaktır³.

Dil ve düşünce arasındaki çok yönlü ilişkiye eleştiri kültürü açısından bakıldığında, özellikle dikkate alınması gereken bir nokta da kavramların kavramlarla olan ilişkisidir; nitekim bir kavramın/kelimenin içeriğini/ anlamını diğer kavramlar/kelimeler ile ilgi içinde oluşturur ve anlarız. Bu içerik sabit olmayıp tarihsel süreç içinde ve farklı toplumlarda sürekli değişim geçirir. Bu değişim aslında bir A kavramının anlamının farklı kavramlarla ilişkilendirilerek zenginleştirilmesi demektir. Bu süreç içinde kavramlar değişmeyen bazı içeriklere sahip olabilirler; ne yazık ki bu özellik bazen bir kavramın anlamının adeta dondurulması şeklinde de olabilir. İşte bu noktada eleştiri kültürü ayrı bir önem kazanmak durumundadır. Kavramların/kelimelerin içeriklerinin, diğer kavramlarla olan (çok yönlü) ilişkisini, eleştiri eyleminin (eleştirel düşünüşün) temel bir konusu olarak kabul etmek yerinde olacaktır.

Dilin, düşüncenin evi olduğu söylenir; fakat o aslında düşüncenin hapisanesidir. Çünkü kavramların içerikleri dışına çıkmak bazı durumlarda imkansız olabilir; atomu bile parçalamaktan daha zor olan değerler, kavramların betonlaşmış içeriklerinde yer alırlar. Düşüncenin özgürleşmesi kavramların yeniden tanımlanması veya yeni kavramların dikkate alınmasıyla mümkün olabilir.

Bu durum, konuşma dili ile eleştiri kültürü arasında karşılıklı bir ilişki olduğunun da bir göstergesidir; diğer bir ifadeyle dilin gelişmesi eleştiri kültürünün (dolayısıyla düşünme eyleminin), eleştiri kültürünün gelişmesi de o toplumda düşüncenin derinleşmesi ve gelişmesi açısından son derece önemli bir yere sahiptir.

³ Bu noktada İtalyanca, Fransızca, İngilizce gibi dillerin Latince yerine geçmesini ve sonraki evrenin de Rönesans olduğunu dikkate almak yerinde olacaktır.

Sözlükler kavramların anlamlarını (başka kavramlarla ilişki içinde) bir yere kadar açıklar. Fakat basit bir örnekle, “insan” kavramının içinde canlı olmak, bir kültür varlığı olmak, birtakım fizyolojik, psikolojik, biyolojik özelliklere sahip olmak gibi unsurlar da yer alır; dolayısıyla da kavramların (örneğin “insan” kavramının) sözlük karşılıkları öncelikle işaret edilen nesne üzerinden verilir; ne var ki kavramlar bir nesneye işaret etmenin dışında ve ötesinde bir içeriğe sahiptirler. Eleştirel düşünüşün temel bir özelliğini, bu farklı içeriklerin üzerinde sistemli bir şekilde düşünebilme yöntemi olarak yorumlamak yerinde olacaktır. Nitekim insanı tanımlamaya yönelik her görüş, yukarıda da işaret edildiği gibi, arkasında bir cangıl ormanı barındırır; insan ile ilgili eleştiri konusu her yargı, aslında bu kavramlar ormanına yöneliktir.

Kavramların içerikleri, anlam ve işaret etme özellikleri (bir bakıma dilin ve düşünceyle olan ilişkisi) çerçevesinde ele alınır ve anlaşılmaya çalışılır; ne var ki dilin düşünceyle olan ilişkisine aslında dilin kişisel duygularımızla olan ilişkisini de katmamız gerekir. Çünkü birey olarak kavramlara yüklediğimiz anlamlar, bir noktadan sonra psikolojik sorunlarımız, kültürel kabullerimiz vb etkenlerle ilgi içinde oluşurlar. Hatta bir kavramın içeriği, o kişinin bireysel korku ve endişelerinin, takıntılarının taşıyıcısı da olabilir. Daha da önemlisi, kavramlara yüklenen bu (kişisel) özellikler, nesnel özellikli olması gereken yargılara da yön verebilir. Nitekim herhangi bir kişinin örneğin “insan” kavramından anladığı, sadece insanın biyolojik özellikleriyle sınırlı değildir. Bireysel bakış ile bir kavramın toplumsal iletişim için kullanılırken taşıdığı içerik arasında aslında büyük farkların olması aslında hiç de şaşırtıcı değildir; ne var ki kavramların içerikleri, bireysel katkılar aracılığıyla oluşturulmaktadır. O toplumun yetiştirdiği düşünürler, sanatçılar, bilim insanları yeni kavram tanımlayan veya içeriklerini değiştiren bireylerdir. Birey ve toplum arasında dil üzerinden kurulan ilişki, sanırım birçok yeni yoruma gerek göstermektedir.

Aydınlanma olgusu, toplumsal değerlere ilişkin bir dönüşme işaret etmektedir. Bu dönüşümde düşünürler ve sanatçılar kuruculuk görevini üstlenmişlerdir; günümüzde de yapıcı ve kurucu unsur bireydir. Bugünün bireyleri tüketen, teknoloji ve doğal kaynakları sorumsuzca kullanan bireylerdir; toplumsal değerler artık atomize bireylerin çıkarlarının belirlediği toplumsal kabuller tarafından belirlenir olmuştur.

Dilin bireysel kullanımı ile toplumsal kullanımı arasında ihmal edilmiş ilişki, eleştirel düşünüş açısından bakıldığında, bizi alışagelmış bakışın dışına çıkarabilir. Bu ilişki eleştirel bakışın tam da nesnesi durumundadır; çünkü bir kavramının (örneğin “insan” veya “toplum” kavramının) içeriğini birey kişisel olarak, kuruntu, takıntı, endişe gibi olgularla ilişki içinde kurgulayabilir. Kişiyi rahatsız eden veya mutlu eden olgular, nesnel olduğunu sandığı yargılarını da biçimleyebilir. Bu (ön)yargılar kavramların içeriklerinin oluşturulmasından bireylerin tercihlerini etkileyip kararlarını da yönlendirebilirler; duygularla düşüncelerin karışımı psikolojik bir çatışma olarak kendini gösterebilir ve yerine göre de sorunlara yol açabilir. Bu noktada bireylerin kavramların içeriklerini nesnellikten uzak bir şekilde, kendilerine, duygularına bağlı olarak biçimlemesi durumu karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz böyle bir durumda soruna dilsel açıdan yaklaşılması gerekecektir; çünkü artık bireyler kavramların içeriklerini kendi duyguları aracılığıyla oluşturacak, kararlarını ve tercihlerini de bu çerçevede biçimleyeceklerdir. Bireyin örneğin insana veya insanlığa karşı tutumu mutluluktan nefrete dönüşecek; diğer bir ifadeyle kavramın içeriğinde bir eksen kayması gerçekleşecektir. Mantık ve felsefe, kavramların içeriklerinin ortaya konulmasında kullanılabilecek araçlardır; bu araçlar terapi amaçlı kullanılabileceği gibi eleştirel bakış için de vazgeçilmez bir özelliğe sahiptirler. Bu noktada eleştirel düşünce ile felsefi terapi ve mantıksal terapi arasında da ilginç bir ilişki dikkati çekmektedir. Nitekim nesnel olması gereken eleştirel bakış, aşağıda da işaret edileceği gibi, kişisel amaçlarla ve nefret gibi duygular aracılığıyla yapılabilmektedir.

Dilin zenginliği kavramların birbirleriyle ilişkisinde çok yönlülüğe ve dolayısıyla da kavramsal derinliğine katkı yapar; bu da sadece yeni olgulardan söz etmeyi değil, düşüncede ve yorumlarda derinleşip zenginleşmeyi, kısaca özgürleşmeyi de beraberinde getirir. Bu özelliğin eleştirel düşünce ve eleştirel düşünüşle yakından ilgili olduğu açıktır. Çünkü bu zenginlik sayesinde tek yönlü bakışlara, yanlış ve eksik yorumlara, dar ve sığ görüşlere karşı düşünce üretmek kolaylaşır. Bu süreç açıktır ki dilin kavram üretme becerisiyle de yakından ilgilidir. Türkçenin bu konuda üstün yeteneklere ve ayrıcalıklara sahip olduğu bilinmektedir.⁴ Konumuz açısından baktığımızda, eleştirel düşünce, sadece kavramların takıntılı kullanımına karşı değil yanlış kullanımının getireceği çok yönlü sorunların çözümüne de katkıda bulunabilir.

⁴ Bkz Adalı, E. (2024)

Kullanılan kavramların/kelimelerin içerikleriyle ilgili yanlış bir tanım veya bir algı operasyonu söz konusuysa, gerekli veya gereksiz, ilgili veya ilgisiz birçok (açık veya örtük) kabulün sebep olacağı sonu gelmez tartışmalara da kapı açılmış olur. Bu nokta; demagojiler ve hiçbir sonuç vermeyen tartışmalar için de şüphesiz son derece uygun bir zeminin oluşturur. Sonuçta böyle bir süreç, iyi niyetle bile olsa hiçbir şekilde yapıcı olmayan tartışmalara sebep olabilir; bu zararsız gibi görünen tartışmalar, asıl sorunun dikkatlerden uzaklaştırılması için yapay olarak üretilmiş de olabilir..

Bir kültür unsuru olarak eleştirel düşüncenin asıl önemi, kişisel sorunların çözümü dışında da bir işlevinin olmasıdır. Eleştirel düşünce, aynı zamanda bilimsel düşünüş biçiminin de sahip olduğu bir özelliktir. Bilimin temel bir özelliği, bir tür eleştirel düşünce olmasıdır; ve bu düşünce biçimi Francis Bacon, John Locke, Immanuel Kant, John Stuart Mill, C. S. Pears, J. Dewey gibi filozoflar aracılığıyla incelenmiş ve bir kültür unsuru, yani bir düşünce alışkanlığı haline getirilmiştir.

Amerika’da 1930 yılında eleştirel düşünceye temel eğitimin hedefleri arasında yer verilmesiyle başlayan süreç, 1980 yılında Kaliforniya’da yapılan toplantıyla birlikte, üniversitelerde tüm öğrencilerin alacağı bir ders (düşünce eğitimi dersi) haline getirilmiştir⁵. Bu sempozyumumuzun da aynı sonuçlara yol açması olması en büyük dileğimizdir.

Herhangi bir eleştirinin çıkış noktasında bulunması gereken en temel özellik, eleştiri yapılmadan önce, ileri sürülmüş olan görüşün doğru anlaşılması veya gerekli çabanın gösterilmiş olmasıdır. Bu süreç, yukarıda da işaret edildiği gibi, öncelikle bir analiz işlemi gerektirir. Analiz süreci ise kavramların içeriklerinin belirlenmesini ve kavramlar arası ilişkilerin ortaya konulmasını kesinlikle ve öncelikle talep eder. Ancak bu sayede eleştiri sahibi de kendi akıl yürütme sürecini fark edebilir; böylece eleştirilen görüşün doğru anlaşılmasının dışında eleştiren de kendisine bir öz eleştiri yapma olanağı elde eder.

Bu noktadan itibaren artık “mantık” (yani “formel mantık”) adı altında yapılan çalışmalarının dışına çıkıp, “formel olmayan mantık”⁶ (informel logic) alanına girmiş oluyoruz. Çünkü burada -eleştirinin büyük ölçüde

⁵ Bkz. <https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking/#ProcThinCrit>

⁶ Bkz. <https://plato.stanford.edu/entries/logic-informal/>

ön adımı özelliğini taşıyan- anlama ve uzlaşma süreci gibi özellikler söz konusudur.

Eleştirinin ön adımı anlamaya yönelik ise, bunun tamamlayıcısı analiz yöntemini olabilir. Analiz yönteminin somut karşılığı öncelikle dilsel/kavramsal sorgulamadır. Bu işlemi dilsel bir analiz olarak da adlandırabiliriz. Dilsel analizin bize sağlayabileceği en önemli faydalardan birisi, ana konu etrafında kalabilme olanağı sağlamasıdır,

Eleştiri aynı zamanda bir değerlendirme anlamı taşır; bu süreç şüphesiz yanılaşmaya yönelik de olabilir. Fakat değerlendirme/yanılaşma süreci ana sorun etrafında olmalı, yani eleştiri ve dolayısıyla değerlendirme asıl sorundan sapmamalıdır. Halbuki sıklıkla sorular soruları doğurur ve ana problemten kolayca uzaklaşılır. Buna mani olmak için ya sorunu dile getiren kavramın dilsel analizinden başlamak ya da temel düşünceyi titizlikle tespit etmek kaçınılmazdır.

Bu süreç beraberinde temel soru veya sorunların tespiti aşamasında ayrı bir yöntemin kullanılmasıyla sağlanabilir. Bu yöntem temelde mantıksal/dilsel analiz üzerine kurulur.

Buradaki güçlük, eleştirilmek istenilen görüşün (bir kısmı açık ama bir kısmının örtük) varsayımlar içermesidir. Bunun tipik örneği Newton'un fizik anlayışının Aristoteles'in fizik anlayışından ve Einstein fiziğinin Newton fiziğinden farklı varsayımlar kullanarak inşa edilmiş olmalarıdır. Burada önem taşıyan nokta, bu sistemlerin kullandıkları ve temele koydukları varsayımların bazılarının örtük özellikler taşımasıdır. Nitekim Aristoteles fiziğinin organist ve ereksel (teleolojik) olmasına karşılık Newton sistemi mekanist ve determinist bir kabul içerir. Buna karşılık Newton fiziği mutlak bir zaman ve mekan öngörüsü üzerine kurulmuştur; halbuki Einstein fiziği için zaman ve mekan göreceli özelliktedir. Newton ve Einstein kendilerinden önceki fizik anlayışların temel kabullerini değiştirmişlerdir.

İlginçtir, ortaya koymuş olduğu tüm başarılarına rağmen Newton fiziğinin öngördüğü ve üzerine kurulmuş olduğu mekanist ve determinist evren anlayışı bugün bile eleştiri konusu yapılmaktadır. Bu eleştiri, "eleştirel düşünce"nin niçin önemli ve gerekli olduğunu gösterir, onu gerekçelendirir. Çünkü bu eleştiride çok basit bir hata vardır; o da eleştirinin yanlış bir sorudan hareket etmiş olmasıdır: Newton "nasıl" sorusuna, Aristoteles sistemi ise "niçin" sorusuna cevap aramıştır. Dolayısıyla da "nasıl" sorusu ereksel bir

çözüm öngörmemekte; rasyonel, mekanik ve yasalara dayalı bir cevap talep etmektedir. Bu soru, insanın aklının işleyiş biçimini göstermenin ötesinde insanın aklını kullanarak olanı anlamaya yönelmesinin de göstergesidir, akıl edebilmek “nasıl” sorusunu öngörür; ve bu sorunun cevabının da kendine özgü bir yöntem çerçevesinde gerçekleşmesi gerekir. Bu açıdan bakıldığında Aristoteles kozmolojisi ve ona bağlı kurgulanan teoloji ile Newton fiziğinin öngördüğü evren anlayışı arasında bir kıyaslama yapmak olanağının hiçbir şekilde mümkün olmadığı kolayca anlaşılır. “Akıl etme”nin yolu, aklını kullanmakla, yani gereklerini yapmakla mümkündür.

Merak uyandıran bir olgu karşısında veya ancak dikkatli bir gözün fark edebileceği bir aksaklıkla karşılaşıldığında ya da örneğin bir açıklamanın yapılamadığı bir olay karşısında “niçin bu böyle oldu?” şeklinde bir soruyla başlarız ve doğal olarak da sebep/sebepler ararız. Amaç, sebep-sonuç ilişkisi kurabilmektir. Her araştırma (buna bilimsel araştırma da dahil) böyle bir ilişkinin kurulmasını hedefler. Bir sebep bulunduğu taktirde, karşılaşılan ve cevap aranan soru/sorun ile cevap arasında kurulacak sebep-sonuç ilişkisi, ya “niçin” ya da “nasıl” sorusunun öngördüğü kabuller çerçevesinde olacaktır. Sıradan ve her gün karşılaşılan bir sorun karşısında genellikle her iki cevap birbirini tamamlayabilir. Fakat, örneğin “niçin gitti?” sorusuyla “nasıl gitti?” sorusu farklı amaçlar içerebilir ve birbirlerinden bağımsız olarak sorulabilir. Ne var ki her iki soru da bir sebep-sonuç ilişkisi aracılığıyla çözüm arar; işte bu ilişki ya erekseldir ya da rasyoneldir ve determinist özellik taşır.

Bir düşünce, görüş, yorum vs. söz konusu olduğunda eleştirel düşüncenin nesnellik, denetlenebilirlik, mantıksal bir tutarlılık içermesi kaçınılmazdır; dolayısıyla da sorgulamaya “niçin” sorusuyla başlayıp sonraki aşamada “nasıl” sorusuna cevap vermek gerekir. “Nasıl sorusu”; gözlemsel, denetlenebilir, yasalarla ifade edilen ve tutarlı mantıksal ilişkiler içeren (kısaca denetlenebilir) bir sebep sonuç ilişkisi öngörür, böyle bir ilişki talep eder.

Eleştirel düşünüş açısından bakıldığında en önemli noktalardan birisi, doğru sorunun/soruların sorulabilmesidir. Eleştiri konusu, bir görüş, bir sistem, bir düşünce veya kısaca bir soruna verilen cevap, ileri sürülen bir çözüm olabilir. Her cevap, ileri sürülen çözüm, açık veya örtük birtakım kabuller içerir. Bunun bilinen tipik örneği, Öklit geometrisinin V. varsayımıdır (postulatıdır). “Bir doğruya dışındaki bir noktadan sadece bir

paralel çizilebilir” şeklindeki varsayım asırlar boyu eleştirilmiş ve doğruluğu ispatlanmak (ya da çürütölmek) istenilmiştir. Ancak Öklit-dışı geometriler [Öklit geometrisinin -örtük- varsayımı durumunda bulunan düz bir evren anlayışı öngörüsünü değıştirmek suretiyle] kurulabilmiştir. Dolayısıyla da (geniş anlamda) “niçin böyle” sorusuna cevap aramak yerine “nasıl oluyor da bir doğruya dışındaki bir noktadan sadece bir paralel çizilebiliyor?” sorusu sorulmuş/sorulabilmiştir.

Bu örnek, eleştirel düşüncenin çok önemli bir özelliğini de ifade etmektedir: çünkü eleştirel düşünce, insan aklının son derece önemli ve eşsiz bir özelliğini ifade etmektedir. İnsan aklı, görünüşte hiçbir sorun olmasa da sorgulamaya yönelebilir; buna merak etmek ve şüphe etmek de diyebiliriz.

Bu özellik, insan aklının doğasının sorgulayabilme yetisine sahip olmasının son derece işlevsel ve önemli bir yönüdür. Bu sebeple “akıl etmek”, ilerlemenin veya gelişimin temel etkenidir. İnsan aklı, çeşitli sebeplerle sorgulama yeteneğini yitirebilir; aşırı sevgi ve nefret, çeşitli inançlar, boş varsayımlar sorgulama yeteneğimizi zayıflatan veya ortadan kaldıran etkenlerin başında gelmektedir. Elbette her insan bu duygulara sahiptir; hatta sahip olmalıdır. Çünkü insan hem bir akıl varlığı hem de duygu varlığıdır; önemli olan, yukarıda da işaret edildiği gibi, “nasıl” sorusu yerini “niçin” sorusuna bırakmamalıdır.

Eleştirel düşüncüyü, yukarıda ele alınmaya çalışıldığı gibi, kendine özgü yöntemi olan ve öğrenilebilen bir yöntem; bizi yeni bilgilere götüren veya mevcut bilgileri güncellemeye yarayan araç olarak görmek ve eğitimde yer vermek son derece gereklidir. O kadar ki, yukarıda işaret edilen düşünürlerin yanı sıra Descartes’in ünlü “metodik şüphesi” (veya şüphe yöntemi) düşünce tarihinde yeni bir çağın başlatıcısı olmuştur. Dolayısıyla bu konuya yabancı kalmak verilecek eğitimin son derece eksik olması anlamına gelecektir.

Eleştirel düşüncüyü sadece teorik özellikleri açısından değil, bir de günlük yaşamda kullanılma koşulları ve yöntemi açısından ele almak, dikkatimizi bir de onun bu yönüne çevirmek yerinde olacaktır⁷.

⁷ Bu konuda Türkçe yayın olarak aşağıda referanslar kısmında belirtilen Duman, E.Z. ve arkadaşlarının yazılarına, Muhtaroglu, N’in kitabına bakılabilir.

Eleştiri yönteminin özellikle günlük yaşamda kullanımına ilişkin çeşitli kaynaklardan derlenen kurallar, aşağıda kısaca işaret edilen özelliklere sahiptirler.

Bir eleştiri, özellikle bizim kültürümüz dikkate alındığında, nazik bir dil ile yapılmalıdır; aksi taktirde sorun çabucak kişiselleşir ve asıl sorun yerini kolayca bireysel yorumlara, değerlendirmelere ve en kötüsü çekişmelere ve suçlamalara bırakır. Kişiselleşme dışında eleştirel düşüncüyü işlevsiz hale getiren diğer özellik, bireylerin inançlarından ve farklı türden kabullerinden beslenen önyargılardır. Kişiler; kendilerine varlık kazandıran (veya varlık kazandırdığına inandıkları) düşünceler, kabuller, ilkeler veya ideolojiler üzerinden bir olguya veya düşünceye yaklaşma veya onu değerlendirme ve yorumlama alışkanlığına sahip olabilmektedir. Böyle bir durumda eleştirel düşüncenin bir rol üstlenebilmesi, çözüm üretebilmesi ve dolayısıyla da olanın olduğu gibi algılanabilmesi imkansız hale gelecektir. Eleştirel düşüncenin kullanılabilir hale gelebilmesi için bu engeller aşıldığı taktirde, çeşitli kaynaklarda ifade edilen aşağıdaki (eleştirel düşünce) kuralları gerçekten son derece yararlı olacaktır.

Bir eleştirinin ilk hedefi, eleştiri konusu görüşün/çözümün temel hedefini ve kullandığı yöntemin ne olduğunu tespit edip sorgulamaktır. İleri sürülen görüşte bir tutarsızlık, hatta herhangi bir olumsuzluk görünmeyebilir. Biraz daha yakından bakıldığında, yani temel tezin ne olduğu ve bunu ispatlama/açıklama konusu eleştirel bir gözle ele alındığında, durumun hiç de görüldüğü gibi olmadığı anlaşılabılır. En önemli noktalardan birisi, ortada net şekilde ifade edilmiş bir sorunun bulunmamasıdır. Hatta çözümlenmiş veya gündemden kalmış bir sorun, bir gerekçe gösterilmeden tekrar gündeme getirilmiş olabilir. Sorunun ve çözümün belirli olmadığı durumlarda öncelik bu noktanın tespiti ve eleştirilmesi olmalıdır.

Özellikle günlük yaşamda sevgi ve nefret duyguları kişileri yapay sorunlar ve çözümler üretmeye zorlayabilir. Kişiler dezenformasyon amacıyla, toplumda bir akıl karışıklığı yaratmak için de böyle bir tutum içine girmiş olabilir. Böyle bir durumda eleştirinin amacı ister istemez bu noktanın ortaya çıkartılmasına yönelik olacaktır..

Eleştiri, bir görüşün eksikliği, tutarsızlığı veya yanlışlığını konu edinebilir; ne var ki eleştirinin kendisi de bu özellikleri taşıyabilir. Böyle bir durumda eleştiri sahibinin de kendi görüşlerini gözden geçirmesi gerekecektir. Bu süreçte öncelikle ve özellikle bazı temel mantık kurallarına

uyulması gerekir. “Bütün a’lar B’dir” şeklinde tümellik üzerine kurulu bir görüşü savunan kişiye karşılık diğer bir kişi kendi tezini doğrulamak için “hiçbir a, B’ değildir”in doğruluğunu savunabilir. Bir seyahat sırasında başından kötü bir olay geçmiş olan kişi doğal olarak olumsuz bir izlenime sahip olacak ve yukarıdaki biçimde olumlu görüşü savunan kişiye karşılık kendi (tümel olumsuz) önermesini ileri sürecektir. Ne var ki, birbirine karşıt iki tümel önerme birlikte yanlış olabilir; dolayısıyla bu önermelerin bir tez olarak alınması durumunda tartışmayı bir sonuca bağlamak mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla bir görüşün eleştirisi ona (mantıkça) karşıt bir görüş aracılığıyla yapılmamalıdır. Özellikle görüşler arasında sonu gelmez tartışmaların yaşanmaya başlaması durumunda eleştiriyi yapanın kendi görüşlerini gözden geçirmesi yerinde olacaktır. Bu süreçte kişi kendini yenilemeye ve görüşünü katı bir şekilde savunmaktan vazgeçmeye hazır olmalıdır. Eleştiriyi kendine yöneltip kendini yenileyen kişi aslında tartışmayı yapıcı bir şekilde sonuçlandırmıştır.

Kişinin kendini yenilemesi, yenileyebilmesi açık fikirli olabilmenin de ilk adımıdır. Ancak açık fikirli olan bireylerin zihinsel olarak gelişmeye açık olduğu bir gerçektir. Eleştirel düşünce ile eleştirel düşünüş arasındaki fark bu noktada ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü toplumsal açık fikirlilik ancak bireysel açık fikirlilik aracılığıyla sağlanabilir. Fakat bunun için de eleştirel düşünce eğitiminin verilmesi son derece önemlidir. Böylece, aşılması çok güç olan (hatta Einstein’ın ünlü deyişiyle atomun parçalanmasından da güç olan) sorunun çözülmesi için kalıcı bir adım atılmış olur. Eleştirel düşünüşe kapalı olan toplumların kendilerini yenileyemedikleri için sorunlarını çözememeleri ve sonuçta özbenliklerini yitirmeleri kaçınılmazdır. Bu tehlikenin en büyük göstergesi toplumun hoşgörüsünü yitirmesidir; bunun sonucunda huzursuzluk toplumun her kesimine yayılacak, sorunlara kavga etmek dışında bir çözüm üretilmeyecektir.

Günlük yaşamda farkında bile olmadan bazı çıkarımlar yaparız. Dilemma⁸ adıyla bilinen bu çıkarımların bir özelliği, düşünceyi bloke etmesi ve çıkmaza sokmasıdır. Bu kalıplar çerçevesinde ileri sürülen bir görüşü eleştirmek, hiçbir sonuç vermeyen bir tartışma başlatmak anlamına gelir. Böyle bir durumda eleştirel düşüncenin herhangi bir kullanım alanı

⁸ Bkz. Ural, Ş. (2017)

olmayacaktır. Çünkü dilemmalar mantıkça tutarlı çıkarım kalıplarıdır. Dilemma tarzında ileri sürülen bir görüşü eleştirmek yerine yine bir dilemma ile karşılık vermek tek çıkar yoldur⁹.

Eleştirel düşüncenin özel olarak en fazla etkili ve yararlı olabileceği yerlerden birisi, çelişik görüşlerin birlikte ve aynı güçte varolması durumudur; bunun en tipik örneği, covid pandemisi dolayısıyla aşı konusunda yaşanan tartışmalardır. Bu gibi durumlarda eleştirel düşünce empirik verilerin sonuçlarını beklemeyi öngörür. Diğer bir ifadeyle, mevcut empirik veriler çok net değilse, bir eleştiri yapmak da fayda sağlamayacaktır. Dolayısıyla herhangi bir karar vermede acele etmemek gerekir. Çünkü eleştirel düşünce yeterli güvenilir veri mevcutsa bir işe yarayabilir. Verilerin ne zaman yeterli olduğuna karar vermek. kişisel deneyimler aracılığıyla ulaşılabilecek bir beceridir. Bu beceride en önemli nokta kişinin kendisini tanıması ve önyargılardan kurulmuş olmasıdır. Eğilimlerimiz ve tercihlerimiz, birtakım önyargılar üzerine kurulmuşlardır. Bu durum bireyleri algı operasyonlarına açık hale getirir. Çünkü önyargıları bireylerin hassas oldukları noktalardır. Bu hassas noktalar, bireylerin öfkelenmelerini ve sonuçta rasyonel/mantıksal olarak karar vermelerini de olanaksız hale getirirler. Eleştirel düşünce bize bu mekanizmanın varlığını bildirmenin de ötesinde düşüncelerimizi belirleme gücü ve işleyişi hakkında bilgi verir. Eleştirel düşünce birtakım yöntemleri kullanabilmeyi gerektirir; ama öncelikli koşul, önyargılardan kurtulmuş olmaktır. Eleştirel düşünce açısından bakıldığında ünlü “kendini bil!” sözünü “kendini ve önyargılarını tanı!” şekline dönüştürmek gerekir.

Eleştirel düşünce bilmenin bir koşulu önyargılardan kurtulmak ise, diğer koşulu eleştirilen kişilerin duygularını dikkate almak, yani kendini onların yerine koymaktır. Bu sayede eleştirinin hedefe ulaşması sağlanabilir. Eleştiriye muhatap olan kişi eleştiriye bir kişilik sorunu haline getirebilir. Bu noktada, yukarıda da işaret edildiği gibi, bir üslup sorunu karşımıza çıkar. Bu sorunun aşılmasında en etkili yöntemlerden birisi empati yapmaktır; yani eleştirenin kendisini eleştirilen yerine koyarak üslubunu bu çerçevede belirlemesidir. Bu da bireyin eleştiri yeteneğini ve yöntemini geliştirmesiyle sonuçlanacaktır.

Buraya kadar “eleştiri” kavramını hem kültürel bir olgu olarak sahip olduğu özelliklerle ilgilendik hem de içeriğini ve işlevlerini anlamaya

⁹ Bkz. Ural, Ş. (2017)

çalıştık; bunlara ilave olarak onun özellikle günlük yaşamdaki kendine özgü kullanımını ayrı bir başlık altında düşünmek ve incelemek de gereklidir¹⁰. Böylece eleştiri kavramının farklı bir özelliğini öne çıkarmak suretiyle öneminin farklı bir açıdan değerlendirme olanağı elde edilecektir.

Günlük yaşamda konuşma dili, sadece düşüncelerimiz değil, duygularımızı ve niyetimizi de ifade aracıdır; fakat asıl ilginç ve önemli olan, bu dilin düşüncelerimizin arkasına niyetimizi, duygularımızı, amaçlarımıza da yer ve yön vermesi, ama onları saklamasıdır. Diğer bir ifadeyle (bazı) düşüncelerimiz ve yargılarımız, gözlemsel, deneysel ve dolayısıyla nesnel görünümlü olsalar da niyetler ve duygularla bir örüntü içindedirler.

Dışarıdan bakıldığında kişi düşüncesini gözlemler, bilimsel veriler veya genel geçerli kabullerle desteklemeye, doğruluğunu/haklılığını bu ve benzeri yollarla pekiştirmeye veya ispatlamaya çalışır; ama bu ve benzeri yollarla ispatlanmak istenilen düşüncenin arkasında bir niyet, öznel çıkarlar veya çeşitli amaçlardan oluşan örtük kabuller de yer almış olabilir. İşte eleştirel düşünce bu durumun tespitinde veya anlaşılmasında önemli bir görev üstlenmek durumundadır. Bu açıdan bakıldığında, yapılması gereken ilk iş, çok basit bir önermenin bile içinde bir niyet barındırabileceğinin, farklı amaçlar içerebileceğinin ve örtük yönlendirmelerde bulunabileceğinin bilincinde olmaktır. Eleştirel düşüncenin, bu olgunun farkında olmamamıza olanak vermesi bakımından son derece önemli bir işlevi vardır.

Basit bir örnekle “kar beyazdır” gibi çok masum, gözlemsel doğruluğu apaçık olan bir önerme bile içinde çeşitli niyetler barındırır. Nitekim ilk vurgu, bu önermenin aslında bir örnek olarak kullanılmış olmasıdır. Nitekim hiç kimse durduk yerde böyle bir önermeye konuşmasına yer vermez. Eleştirel düşünce, herhangi bir önermenin mantıksal ve dilsel özelliklerinin ötesinde ve dışında hangi amaçla söylendiğinin de dikkate alınmasının gerekliliğini bir yöntem olarak telkin eder. Kaldı ki sözkonusu önermenin gözlemsel doğruluğunun apaçık olmadığı da bir gerçektir; çünkü meteorolojik koşullar veya birtakım çevresel etkenler de karın beyazlığının her zaman doğru olmadığını bize söyler. Dolayısıyla eleştirel düşünce, empirik verilerin ancak belirli koşullar altında doğru olabileceğinin dikkate alınmasının bir düşünsel tavır olarak benimsenmesidir. Daha genel bir ifadeyle, eleştirel düşüncenin özelliklerinden birisi, herhangi basit bir yargının bile arkasında

¹⁰ Bowel, T., Kemp G., (2015)

bir veya birçok kabulün yatabileceğini bize söylemesidir. Kısaca eleştirel düşünce, herhangi bir yargıda, açık veya örtük birtakım kabullerin yer aldığını söyler ve bu kabullerin sorgulamasına ilişkin de birtakım yöntemler tanımlar.

Eleştirel düşünmenin öznesini, yukarıda çeşitli vesilelerle vurgulandığı gibi, kişinin dışında kabul ettik; bu özne bir metin, dışımızdaki birisinin tutumu, davranışı veya bir eylemi olabilir. Ne var ki eleştirinin en can alıcı özelliklerinden birisi, kişinin kendine yönelik olanıdır.

“Eleştirel düşünce” kavramı aslında ikili (dikatomik) bir ayrım öngörmektedir: eleştirel düşünce ve diğerleri; yani eleştirel olmayan düşünce.

Eleştirel düşüncenin ve eleştirel olabilmenin yukarıda işaret edilen koşulları üzerinde durduk; ne var ki bu bakış, eleştirel olmayan bir düşünüşün ne olduğu, niçin, nasıl ve nerede yetersiz olduğu konusunda bize bir açıklama sağlamamaktadır. Yani kısaca, “eleştirel olmayan düşünce acaba nedir?” sorusuna cevap vermek durumundayız. İlginçtir bu sorulama bizi aynı zamanda bireyin eleştirel düşünceyi kendisinden uzak tutmasının gerekçelerinin ortaya konulmasına da olanak verecektir,

“Eleştirel olmayan düşünce nedir?” sorusuna kısaca bir cevap vermek istersek şöyle diyebiliriz: o henüz eleştirmek istemediğimiz düşüncelerimiz, yargılarımız, görüşlerimizdir. Böyle bir açıklamanın konumuzu saptırmasına izin vermemesi için ikisi arasındaki farkı şöyle belirleyebiliriz: eleştirel düşünce (yukarıda işaret edilen) yöntemlerin bilinçli olarak kullanılması demektir. Dolayısıyla bu yöntemin kullanılmadığı ve uygulanmadığı her düşünce (bu noktada artık “yargı”dan söz etmek yerinde olacaktır) eleştiriye açık demektir; yani o eleştiri süzgecinden geçmeden/geçirilmeden kabul edilen bir yargı konumundadır. Elbette hiçbir zaman eleştiri konusu yapılmayan/yapılmak istenilmeyen görüşlerin (yargıların) yanı sıra her zaman eleştiri konusu yapılabilecek görüşler de olabilir. Bir de zaman zaman eleştiri konusu olan ama zaman zaman da eleştiriye kapanan görüş ve düşünceler de bulunabilir. Ayrıca her görüş veya düşünce bir zaman sonra eleştirilir hale de gelebilir veya kişiler ve toplum, bir görüşü zaman içinde eleştiri konusu olmaktan çıkarabilir. Ne var ki bunların dışında; bireylerin sorgulamadığı, sorgulamak istemediği, gözden kaçırmak istediği, üstünü örttüğü kabuller psikolojik rahatsızlıkların sebebi¹¹ olabileceği gibi kişinin

¹¹ Bu noktada bir felsefi terapiden veya mantık terapiden söz etmek mümkündür.

aslında kendisinin bile onaylamadığı davranışları içerebilir. Elbette herkes hırsızlığın kötü olduğunu bilir; ne var ki örneğin çantasını çalmak yerine başkasının haklarına göz dikebilir. Bunun için de üstünü örttüğü kabuller onu eleştiriden uzak tutacak ve yaptığını hoş gösterecektir. Ş

Toplumun bir görüşü eleştiri konusu yapması veya tam tersi onu bir tabu olarak benimsemesi olgusunu bireyle ilişkilendirmek ve eleştirel düşüncenin en can alıcı konusu/sorunu olarak yorumlamak, bu konuşmanın kendine özgü bir katkısı olarak da kabul edilebilir.

Bu bakış sıradan gibi görünse de aslında sahip olduğumuz ve hem eleştiri dışında tuttuğumuz hem de birçok eylemin gerekçesi olarak kullandığımız düşüncelerin ve uygulama alanlarının ne kadar geniş olduğunu dikkate almamız için bir vesile olabilir. Çünkü eleştirel düşüncenin olmadığı yerde, eleştirel olmayan düşüncenin sınırları ve uygulama alanı şaşırtıcı derece geniştir. Eleştirel düşüncenin sistematik olarak devre dışında bırakılmasının öncelikli sebebi elbette kişilerin bir donanımlarının olmamasıdır. İlginç ve çok önemli olan asıl husus ise, kişinin kendisini eleştirmemesi, bundan kaçınmasıdır; veya bunu başkasını eleştirerek yapmasıdır. Bu yansıtma süreci kültürel bir tavıralış olarak da yorumlanabilir.

Son olarak geline, birbiriyle uyumsuz iki sonuç üzerinde durup düşünmek yerinde olacaktır: çünkü “eleştirel olmayan düşünce nedir?” sorusu “eleştirel olmayan düşüncedir” şeklinde totolojik bir sonuca bizi götürmüş görünüyör.

Ben bir hoca olarak insanları ikiye ayırabilirim: şu anda sınıfta olanlar ve olmayanlar. Bu ayırım bile “eleştirel düşünce” ve “eleştirel olmayan düşünce” ayırımından daha fazla bilgi vermektedir; çünkü sınıfta olmak ve olmamak somut ve nesnel bir bilgidir.

Her türlü tercihimiz, ister duygusal isterse günlük yaşamı dolduran sıradan kararlarımız olsun bir gerekçelendirme içerir, birtakım gerekçeler üzerine kurulur. Gerekçeler de görünüşte ya duygular aracılığıyla ya da mantıksal bir yolla inşa edilir. Sonuçta bir düşünce ürünü gibi duran karar verme süreci ön plandadır; fakat yukarıda da işaret edildiği gibi arka planda duygular, korkular, beklentiler, çıkar hesapları, bireysel ve toplumsal değerler, geçmiş olaylar ile ilgili yaşantılar ve benzeri gerekçeler -mantık şemsiyesi altında/mantığı bir araç olarak kullanarak- düşüncelerimize yön verir ve dolayısıyla kararlarımızı biçimlerler. İşte bu kararları

“eleştirel olmayan düşünce”nin bir ürünü olarak kabul edebiliriz. Bu tarz bir düşüncenin bireyin çıkarlarını korumanın dışında bir işlevi olduğu söylenemez; nitekim “benim sınıfım dışında kalanlar”ın içerdiği empirik olarak doğrulanabilecek bilginin içi boştur. Benzer şekilde “eleştirel olmayan düşünce”ler de kişiyi haklı çıkarmada işe yarayabilir; ne var ki bu düşünceler daha çok kişinin üstünü örtmek, gizlemek istediği duygularının, çıkarlarının taşıyıcısıdır. İşte bu noktada karar verme sürecini ve verilen kararları gözden geçirmeye; yani eleştirel düşünceye/olayları eleştirel gözle irdelemeye ihtiyaç vardır. Bu aynı zamanda insanın kendine yönelmesini, kendini tanımasını; daha da önemlisi, eleştirel düşüncenin yöntem(ler)ini bilmesini ve onu kendine uygulamasını gerektirecektir¹².

Eleştiri bireysel becerilerle sınırlı değildir; yukarıda da işaret edildiği gibi onun kültürel birikime de gereksinimi vardır. Bu birikim ancak bir süreç içinde bireye yönelik bir fayda sağlayabilir ve (deyim yerindeyse) bir donanım -olarak- görev üstlenebilir. Bunun için eleştiri kültürünün toplumda değer kazanarak kabul görmesi temel koşuldur. Aksi takdirde toplumsal “değerler” değersizleşecektir; çıkarıcılık gibi değerler bireylerin davranışlarına yön verir hale gelecektir. “Eleştirel olmayan düşünce” kültürel bir pandemi halini alacaktır.

İlginçtir, eleştiri kültürünün reçetesi, farklı kişilikleri, onların yaşantılarını, farklı toplumsal değerleri tanımak, yaşanmış olaylar hakkında bilgi sahibi olmak, ekonomik ve sosyal koşulların birey üzerindeki etkisini öngörebilmektir. Bu öngörü roman ve hikayelerde senaryolaştırılmıştır; bu amaçla klasik eserlerin okunması son derece faydalı olacaktır. Bunun en rafine hali, elbette roman ve şiir başta olmak üzere edebiyat tarihidir, ama illaki müzik tarihidir.

Günümüzde genç kuşağın bilgisayar oyunları onları bu kültürü edinmekten uzaklaştırmaktadır; daha da kötüsü onları hızlı reaksiyonlar veren, düşünmek yerine çabucak öfkelenerek karar veren robotlar haline dönüştürmektedir. Bu noktada “robotlar insanların yerini alabilir mi?” şeklinde genellikle tartışılan soru yerine, bence insanların robotlaşmasını dikkate almak çok daha önemlidir.

Eleştiri, teknik bir işlemdir ve yukarıda da işaret edildiği gibi üniversitelerde, hatta daha da öncesinde bir ders haline getirilerek öğretilmiştir/öğretilbilir/öğretilmelidir. Eleştiri, teknik bir olgu olarak

¹² Bu konuda bkz. Paul, R., Elder, L. (2020)

eğitim konusu olmadan da önce aslında bir tartışma kültürüdür. Başta retorik, diyalektik ve gramer, Antikçağdan başlayarak günümüze kadar eleştiri kültürünün bireysel düzlemdeki yansımalarını biçimlenmiş ve bu kültürün yapıcı/kurucu unsurlarını oluşturmuştur. Görünen o ki bu kültürün insana kazandırdıklarının başında, sağduyulu davranabilmek, aklını ve deneyimlerini kullanabilmek, becerilerini öfkelenmeden değerlendirmek gelmektedir.

Eleştiri kültürü sağlıklı bir toplumun vazgeçilmez bir özelliğidir. Bu kültüre sahip olamayan bir toplumdan sağlıklı bir gelecek beklenemez; çünkü böyle bir toplumda öfke kültürü hakim olacak, daha kötüsü, şu olumsuzlukları da beraberinde getirecektir: kolaycı çözümler, her yolu mübah görmek, aşırı faydacılık, liyakat yerine sorunların çözümünde tek yöntem olarak “becerikli” olmanın tercih edilmesi, bencilliğin her yönüyle yaygınlaşması, sahte sorunlar yaratılıp onların her ne pahasına olursa olsun çözülmesi, toplumu bir arada tutan ortak duygu ve tercihlerin taşıyıcısı örf ve adetlerin yerlerine hurafelerin biçimlediği inançların geçmesi. Çünkü, açıktır ki, eleştirilmeyen/eleştirilemeyen görüşler/kişiler birer tabu halini alır ve sonuçta ahlaki denetim de ortadan kalkar. Bu noktada felsefenin geleneksel temel bir işlevini hatırlamak yerinde olacaktır: felsefenin eleştiri üzerine kurulduğuna ilişkin yaygın bir kabul vardır. Bu kabul açısından bakıldığında felsefe tarihini filozofların birbirlerini eleştirilerinin tarihi olarak yorumlamak yerinde olacaktır. Bu da felsefenin, eleştiri kültürünün fideliği olarak görülmesi anlamına geli; bu özellik aynı zamanda onun tarih boyunca niçin toplumsal eleştiri kültürünün temel yapıcı ve kurucu bir unsuru olarak yorumlandığını da açıklamaktadır.

Not: Bu metni okuyup değerlendiren kıymetli meslektaşlarım Doç. Dr. Zeki Eraslan (Atatürk Kültür Merkezi Başkanı), Doç. Dr. Nazif Muhtaroglu (Harvard Üniversitesi Öğretim Üyesi), Dr. Öğretim Üyesi İbrahim Halil Çetres (Mardin Artuklu Üniversitesi Öğretim Üyesi) ve Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi)’e teşekkürlerimi sunarım.

Kaynakça

1. <https://plato.stanford.edu/search/searcher.py?query=Critical+thinking+>
2. <https://plato.stanford.edu/entries/logic-informal/>
3. <https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking/#ProcThinCrit>
4. Başerer Dilek, Duman Ekrem Ziya (2020). Mantıksal Düşünme Ölçeğinin Geliştirilmesine İlişkin Bir Çalışma. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(19), 15-40., Doi: 10.29029/busbed.638022 (Kontrol No: 6218502)
5. Başerer Dilek, Duman Ekrem Ziya (2019). Felsefi Süreç İçinde Düşünme Olgusu Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 9(2), 379-395. (Kontrol No: 5705046)
6. Başerer Dilek, Duman Ekrem Ziya (2018). Akademisyenlerin Mantıksal Düşünmeye İlişkin Algıları. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, 8(1), 136-144., Doi: 10.5961/jhes.2018.256 (Kontrol No: 4285237)
7. Bowel, T., Kemp, G. (2015) Eleştirel Düşünme Kılavuzu, (çev. Tanrıseven B.) Tübitak Popüler Bilim Kitapları 893
8. Demir, M. H., Özdağ, C., (2018) “Mill’in reşitlik ölçütü: eleştirel düşünme ve yargıya varma gücü”
9. <http://acikerisim.maltepe.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12415/3524>
10. Duman, Ekrem Ziya (2018). Bir Düşünme Türü Olarak Esnek Düşünme. Turkish Studies, 13(26), 547-561., Doi: 10.7827/TurkishStudies.14432 (Kontrol No: 4751444)
11. Adalı, E., (2024), Türkçenin Mantığı, Akademik Bilişim Yayınları
12. Muhtaroğlu, N., (2022) Aklın Üç Yüzü. Eleştirel, Çok-yönlü ve Yenilikçi Düşünce, Bilge Kültür ve Sanat
13. Paul, R., Elder, L. (2020) Kritik Düşünce, (çeviri editörleri Aslan, A.E ve Sarı, G.) Nobel Yay.
14. Ural, Ş., (2017) Temel Mantık, Çantay Kitabevi
15. Ural, Ş., (2023) “Eleştiri mi? Eleştirel Düşünce mi? Eleştirel Düşünebilmek mi?” Eleştirel Düşünmek. Yay. Hazırlayan Fuat Tanhan Palme Yay.
16. Tanhan, F., (Yayına Hazırlayan) (2023) Eleştirel Düşünmek. Palme Yay.